

Снітовська О. Й.,

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМУ ЯК ЯВИЩА КУЛЬТУРНО-ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ

У статті обґрунтовано проблему змістово-стильових особливостей художньої літератури як нетеоретичної форми філософування в єдності світової та української традиції інтелектуалізму в діахронному та синхронному аспектах.

Ключові слова: компаративний аналіз, інтелектуалізм, художня література, філософія, екзистенціалізм, текст, творення, рецепція.

В статті обґрунтована проблема содержательно-стилевых особенностей художественной литературы как нетеоретической формы философствования в единстве мировой и украинской традиции интеллектуализма в диахронном и синхронном аспектах.

Ключевые слова: компаративный анализ, интеллектуализм, художественная литература, философия, экзистенциализм, текст, создание, рецепция.

In the article the problem of content-style features of fiction as a form of philosophizing not theoretical in the unity of world and Ukrainian tradition of intellectualism in diachronic and synchronous aspects.

Keywords: a comparative analysis, intellectualism, fiction, philosophy, existentialism, text, creation, reception.

Постановка проблеми. Включення до теоретико-методологічного інструментарію літературознавчого дослідження компаративного аналізу є однією з об'єктивних вимог сучасного розвитку літературознавства в Україні і світі. Сюди ж входять пізнавальні досягнення інших наук: мистецтвознавства, мовознавства, естетики, психології тощо, філософії зокрема.

Інтелектуалізована література, у літературно-художніх взірцях якої важливе місце посідає авторська концепція (або ж філософська, наукова, притчева), художня картина світу, поєднання реального та ірреального, раціонального та ірраціонального заснована на зв'язку літератури і філософії. Дослідження інтелектуалізму як явища культурно-літературного процесу є актуальним для теорії літератури, оскільки допомагає прослідкувати вплив політичних та культурних чинників на розвиток художньої літератури як виду мистецтва, форми суспільної свідомості, нетеоретичної форми філософування.

Стан розробленості проблеми. Інтелектуалізм як явище у світовій та, зокрема, українській художньо-естетичній традиції був об'єктом вивчення у працях М. Бахтіна [1], Ю. Борева [2], О. Забужко [3], Ю. Залізняка [4], П. Іванишина [6], Н. Козачук [7], Л. Мармазової [10], П. Юркевича [16] та ін.

М. Бахтін неодноразово висловлював переконання в тому, що філософію можна ефективно практикувати за межами наукової філософії, а саме в рамках художньої рефлексії [1]. Як зазначає Є. Чаплєєвич, М. Бахтін не приховує своєї недовіри до професійної філософії і того способу розмірковування, який вона постулює. Більше довіри він виявляє до так званої "низинної філософії", яка виходить не з загальних філософських тверджень, а від конкретних та загальних проблем, які розглядає в рамках великих світоглядних і культурних цінностей. Або ж такої філософії, яка міститься там, де закінчується вузька науковість і починається позанаукове пізнання (знання), передусім художнє [15].

Обґрунтовуючи філософію української ідеї у європейському контексті, О. Забужко вказує на філософію як єдиний, крім мистецтва, вид духовної діяльності, який не потребує нічого поза власними межами, виникає й розвивається не "задля чогось", а "внаслідок чогось". Звертаючись до інтелектуальної традиції франкового періоду, О. Забужко зазначає, що саме на терені цієї суверенності відбувається зрощення художнього й філософського мислення, своєрідна компенсаційна, можливо, навіть несвідомо, "філософізація" творчості [3, с. 57-58].

Серед останніх дисертаційних досліджень проблеми інтелектуалізму слід відзначити ряд праць. Зокрема, Козачук Н. В. досліджувала поетику української інтелектуальної прози 1960-90 рр. [7]; Залізняк Ю. Б. дослідив та узагальнив походження і наслідки застосування принципів етичного інтелектуалізму у публіцистичних працях Івана Дзюби та Вацлава Гавела у контексті посттоталітарних трансформацій східноєвропейського соціуму та цілого людства [4]; Мармазова Л. Л. розглядає еволюцію інтелектуалізму від XVIII століття до постмодерністських жанрових різновидів інтелектуального роману та інтелектуальної драми другої половини XX століття [10].

Однак, дослідження інтелектуалізму як явища культурно-літературного процесу в єдності світової та української традиції в діахронному та синхронному аспектах на основі використання компаративного аналізу є сьогодні особливо актуальним і невирішеним, що й обумовило вибір теми даної статті.

Об'єктом даної статті є інтелектуалізм як явище культурно-літературного процесу в Україні і світі.

Предметом виступає застосування компаративного аналізу до інтелектуалізму як явища культурно-літературного процесу.

Метою статті є обґрунтування особливостей застосування компаративного аналізу до інтелектуалізму як явища культурно-літературного процесу.

У межах поставленої мети буде вирішено такі **завдання**: з'ясувати сутність поняття "інтелектуалізм" як літературознавчої категорії; обґрунтувати специфіку використання компаративного аналізу до інтелектуалізму як явища культурно-літературного процесу; виявити жанрово-стильову специфіку інтелектуалізованого художнього твору; встановити когерентну особливість в українській літературі, якою є інтелектуалізм як на рівні її творення, так і рецепції.

Виклад матеріалу. У постановці проблеми інтелектуалізму необхідно визначити зміст поняття “інтелектуалізм”. Як вказано у “Літературознавчому словнику-довіднику”, поняття “інтелектуалізм” є часто вживаним у літературній критиці, ним умовно позначено стильову домінують твору або літературної течії, пов’язаної з відчутною перевагою інтелектуально-раціональних елементів образного мислення митця над емоційно-чуттєвими. Інтелектуалізм виявляється у схильності персонажів, оповідача, ліричного героя до розумових рефлексій, самоаналізу, в яких переважає абстрактне мислення; у порушенні і художньому втіленні важливих проблем, у розкритті інтелектуального драматизму мислителів; у схильності письменника до певних жанрів, у яких органічно виражаються ці якості персонажів і особливості змісту творів (притчі, медитації, філософсько-наукова лірика, філософські романи, драми ідей тощо) [9, с. 305-306].

В. Іванишин визначає інтелектуалізацію творчості як збільшення питомої ваги розумових функцій у творчому процесі, творенні і рецепції художніх творів [5, с. 237]. Ю. Боров у словниковій статті “Інтелектуалізм в літературі” зазначає, що ця змістово-стилістична особливість літератури з’являється завдяки надзвичайно вагомому проникненню у художній твір філософської засади. Інтелектуалізм в мистецтві ХХ ст. сягає своїми традиціями епохи Просвітництва. У європейській традиції, як зазначає Ю. Боров, інтелектуалізм пов’язаний з іменами Дідро, Дефо, Лессінга, в російській – Радищева, Герцена, Чернишевського, Достоєвського [2, с. 105-107].

Вважаємо, що в українській культурі явище інтелектуалізму в художній літературі від доби Просвітництва пов’язане, перш за все, з іменами І. Вишенського, Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка та ін.

На розвиток інтелектуалізму в художній літературі справляє великий вплив розвиток науки, техніки, філософії, визначення їх місця і значення у житті людини і спільноти.

На наш погляд, розвиток інтелектуалізму як явища в художній літературі пов’язаний з двома новочасними тенденціями і уявленнями про роль і значення науки і техніки в суспільстві та культурі: сциєнтизмом і антисциєнтизмом.

Сциєнтизм відображено в переконанні, що наука є головною рушійною силою соціального прогресу, лідером культури, а її розвиток дає засоби для вирішення усіх проблем. Наукове знання і наукова істина оголошення сциєнтизмом як найвища цінність, причому форми соціального і гуманітарного знання опиняються поза орієнтацією людини. Антисциєнтизм виник як реакція на перебільшення ролі науки у житті людини та суспільства, виступає з негативною оцінкою досягнень науки, висуває звинувачення в тому, що вона збила людство з вірного шляху, змістила його увагу з осягнення Бога і душі, внутрішнього духовного вдосконалення людини на пізнання і перетворення зовнішнього середовища. У сфері художньої, (художньо-філософської) творчості ідеї антисциєнтистів захищають і поділяють герменевтика, екзистенціалізм, сентименталізм, романтизм, неоромантизм, реалізм, модернізм тощо. Таким чином, сциєнтизм як світоглядна позиція художньо-естетичної діяльності абсолютизує значення науки, науково-раціонального пізнання як еталона і взірця для культури і суспільства, у той час, як антисциєнтизм – відповідальність науки, а в цілому людини, за різні соціальні антагонізми і катаклізми [12, с. 626].

Інтелектуалізм як явище в художній літературі, художньо-стильова її особливість виникає і розвивається, виявляє зв’язок саме із антисциєнтистськими ідеями і тенденціями, є їх втіленням у певному часі і просторі, літературному напрямі, течії, творі (як на рівні його творення, так і сприйняття). Літературу вкотре було визнано сферою, в якій найповніше звучать гуманістичні ідеали та цінності. Це переконання супроводжується стиранням кордонів між літературою та філософією, філософією та літературознавством, літературознавством та естетикою, філософією мови, історією ідей, психологією, культурологією та наукою про світогляди [14].

Виміром інтелектуалізму як художньо-стильової особливості художньої літератури є використання компаративного аналізу до інтелектуалізму як явища культурно-літературного процесу.

З метою обґрунтування використання компаративного аналізу до інтелектуалізму як явища культурно-літературного процесу необхідно обґрунтувати відмінності між філософією і літературою як формами суспільної свідомості, “любомудрієм” і видом мистецтва.

Філософія і література мають свої точки дотикання і розмежування. А саме: зближує філософію і літературу те, що вони є історично розвиненими формами словесної творчості, наслідком якої є поява тексту, що передбачає появу реципієнта (слухач-читач), яка не завжди адекватна часові і простору творення тексту; сприйняття-розуміння-пізнання тексту виявляє особистісно-екзистенційну, діалогічно-комунікативну присутність автора, який ніколи не є інкогніто, а виявляє ментально-світоглядну приналежність до певного часу і простору; предметом філософської і літературно-художньої рефлексії є людина у всій повноті її діяльності і духовного життя, а також світ, що оточує людину; таким чином очевидно, що філософія і література є способом усвідомленого буття як на рівні особистості (автор – реципієнт), так і спільноти, яку ця особистість репрезентує.

Відмінності філософії і літератури вказують реалії форми і змісту тексту як на рівні його творення, так і сприйняття. У сприйнятті будь-якого словесного тексту форма об’єктивує зміст, а тому є зовнішнім, репрезентативним аспектом змісту, хоча цілісність тексту як певної системи інформації виявляє себе в єдності його форми і змісту: зміст переходить у форму, форма переходить у зміст. Формотворчими чинниками тексту є дотримання (створення) автором певного стилю і методу зображення-осмислення людини і світу навколо неї, що виявляє себе в мові і виступає практичним втіленням змісту. І саме мовне оформлення тексту становить суттєву відмінність філософської і літературної (художньо-літературної) творчості. Як відомо, світоглядні ідеї та гуманістичні ідеали формуються в усіх сферах духовно-практичного освоєння дійсності, у філософії і літературі зокрема. Проте від літератури як художньої форми світогляду, що ґрунтується на чуттєво-образному зображенні дійсності, філософія відрізняється тим, що будує свою картину світу і місце людини в ньому на основі теоретичного осмислення суспільно-історичного досвіду, надбань культури та здобутків наукового пізнання. І наслідком цієї філософської рефлексії є побудова раціонально-понятійних форм у системах ідей, та логічні способи їх обґрунтування через філософські категорії і поняття. Предметом філософії, як і літератури, є “вічні проблеми” людини та її буття у

відношеннях щодо себе і оточуючого світу (істина, краса, добро, свобода, життя і смерть, щастя і шляхи його досягнення тощо), вирішення яких, однак, конкретизовано певним часом і простором.

Виявивши основні ідеальні відмінності літератури і філософії, розглянемо моменти їх синкретизму, що дало поштовх до виникнення оригінального і перспективного літературно-філософського напрямку – екзистенціалізму, одним із досягнень якого є зменшення опозиційності раціонального та ірраціонального, а також переосмислення вихідних принципів та підходів до вирішення проблеми людини та сенсу її буття.

У філософській концепції екзистенціалізму має місце висока оцінка мистецтва, отождолення його з філософією, про що свідчить форма викладу теоретичних ідей: романи, притчі, есе, художньо-критичні статті тощо. Таким чином екзистенціалізм як провідний філософсько-естетичний напрям XX ст. отримав широке відображення в художній або напівхудожній літературній формі (наприклад, Камю і Сартр є, водночас, і письменниками і філософами), у кіномистецтві (наприклад, у творчості М. Антоніоні, І. Бергмана, А. Рене). Причиною цього феномену є стиль мислення: якщо представник теоретичної філософії сповідує нейтралітет власної суб'єктивності, дотримується об'єктивності, відстороненості від предмету дослідження та відповідності власного філософування щодо концепції репрезентованого ним вчення, то екзистенційний мислитель сприймає світ як митець, “якому потрібно певним чином здійснити ідентифікацію з природою, щоб бути в змозі змалювати чи оспівати її” [8, с. 54]. Предметом філософсько-літературної рефлексії екзистенціалізму є унікально-неповторне буття людини, її екзистенція, яка не піддається логіко-раціональному пізнанню, а досягається безпосереднім переживанням кожної і певної миті буття як стану. Філософи-екзистенціалісти описують структури екзистенції, якими є модуси людського існування: страх, совість, вина, смерть, піклування, тривога, вибір, обов'язок. І саме художньо-образні засоби мистецтва, передають ці стани, дають можливість наблизитись до їх розуміння. На думку Леппа Іньяса, якби Сартр опублікував лише свій монументальний трактат “Буття і Ніщо” та інші філософські праці, то він, мабуть, ніколи не став би таким популярним і знаменитим. Саме твори “Нудота”, “Мухи”, “За зачиненими дверима”, “Дороги свободи” відкрили широкому загалу читачів основні положення сартрівської філософії, а “Буття і Ніщо” слід розглядати як своєрідний переклад філософською мовою екзистенційних ситуацій, описаних у романах і театральних п'єсах. Звернення до літературної творчості в екзистенційній перспективі становить суттєву властивість філософії екзистенції: не обмежуватися дискусіями між філософами-професіоналами, а прагнути до навернення прихильників, до загалу [8, с. 55].

Екзистенціалізм є методом розв'язання проблеми людини та її буття, шляхом до усвідомлення специфіки неповторно-індивідуального людського існування. Екзистенціалізм як метод пізнання предмету своєї рефлексії витворює специфічний стиль мислення, представлений релігійним і атеїстичним напрямками екзистенціалізму. Представники обох напрямів найчастіше використовують феноменологічний метод осягнення реальності. Не вдаючись до визначень та доказів, цей аналітичний метод здатен і в художньому слові осягнути індивідуальне і конкретне, описує реальність в усій цілісності [8, с. 54]. Філософське “екзистенційне мислення” сприймає людину як цілісність її тілесних, емоційних, духовних сил, – як екзистенцію, існування, що не відмежоване від основи світу – буття. Екзистенційному мисленню не властиве розмежування суб'єкта та об'єкта, оскільки існування (екзистенція) знаходиться в нероздільній єдності з буттям. Екзистенційна реальність є вільною і неоднозначною, перебуває у постійному становленні, і філософія, яка ставить перед собою завдання вивчати її, на думку Леппа Іньяса, не повинна претендувати на псевдологічність понятійної філософії [8, с. 59], а тому може бути висловлене засобами поезії. Філософія екзистенції не може ставити перед собою завдання визначення або статичного опису людської реальності.

Віктор Петров у статті “Естетична доктрина Шевченка” [11, с. 85-91] робить висновок про те, що Т. Шевченко виробив самостійну філософсько-естетичну концепцію, художній стиль, який не є ані романтизмом чи реалізмом, а “шевченкізмом”. Зауваження В. Петрова про те, що європейське мистецтво середини XX століття “зімкнулося з тими принципами, на яких Шевченко свого часу творив свою мистецьку систему” можемо доповнити твердженням, що не тільки мистецтво, а і європейська екзистенціальна філософія в XX столітті “зімкнулася” з провідними, екзистенціальними, ідеями української художньо-літературної традиції XIX століття. В. Петров цитує вісім рядків поезії Т. Шевченка з хронологічною позначкою “13 листопада 1844. С.-Петербург” [13, с. 112-126], які, на думку автора, неможливо ідентифікувати з “засадами певної літературної школи”. В. Петров аналізує систему образів названого вірша, при цьому зазначає, що в ньому “серце існує в ізолюванні відокремленості як ізолювана замість ... “Невкрите серце”, “серце з закритими очима” – образи, які не належать своїм типом ні до реалістичної системи образів, ні до романтичної. Аналогічні ми знайдемо в стилях або літератури перед XIX ст., або наших часів (В. Петров має на увазі час написання статті – 1948 рік – прим. О. С.). Конкретно, це картини сюрреалістів: Далі, Макса Ернста та інших, де “внутрішнє” – це органи, що існують самі по собі, як персонажі”. А тому сюрреалістичне світосприйняття констатує образ серця як органу людського організму, що існує в ізолюванні від нього самості [11, с. 90-91].

Зробимо спробу прочитати цитований вірш Т. Шевченка на основі використання компаративного аналізу, який допоможе виявити типологічні збіги, аналогії екзистенціалізму у світовій і українській національній літературі. У формі і змісті вірша виявляє себе зв'язаність ідей екзистенціальної філософії і художнього слова, а тому звертаємо увагу на такі екзистенціали: нудьга, сердечний голод (як нестача, брак, потреба серця), сон-смерть серця. Екзистенційно-філософське прочитання тексту виявляє акт саморефлексії Т. Шевченка як самопізнання в єдності із пізнанням світу. Поет трактує людське буття як існування серця – тривожну екзистенцію, що завжди протиставлена натовпу (у Т. Шевченка – “люд нависний”, що “скаженіє”). Проблема людського буття у наведених рядках вирішується поетом-філософом як трагічна самотність, трансцендентально зорієнтована в небуття – до смерті, або ж самозаглиблення, відмова від комунікації: “Закрий, серце, очі”.

Наведений і проаналізований на основі використання компаративного аналізу вірш Т. Шевченка відображає художньо-світоглядну інтелектуальну традицію в українській культурі, зокрема літературно-культурному про-

цесі, відому під назвою “філософія серця” (П. Куліш, П. Юркевич, Леся Українка, В. Винниченко, М. Хвильовий, В. Стус, Ліна Костенко та інші).

Висновки. Обґрунтовуючи проблему інтелектуалізму та використання компаративного аналізу у його дослідженні, ми прийшли до таких висновків: – проблема актуальна на міжгалузевому рівні; – екзистенційність (як на рівні форми, так і змісту твору) є художньо-стильовою особливістю інтелектуалізму художньої літератури, яка обумовлена світоглядно-ментальними, антисциєнтистськими настроями в культурі від Нового часу і до сьогодні; – українська література є нетеоретичною формою філософування, виявляє аналогії з художньо-стильовими особливостями світового екзистенціалізму

Література:

1. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – К. : Літопис”, 2001. – 832 с. – С. 416-422.
2. Борев Ю. Інтелектуалізм в літературі // Словарь литературоведческих терминов. Ред.-сост. : Л. И. Тимофеев и С. В. Тураев. – М. : “Просвещение”, 1974. – 509 с. – С. 105-107.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К. : Основи, 1993. – 126 с.
4. Залізняк Ю. Б. Етичний інтелектуалізм публіцистики Івана Дзюби та Вацлава Гавела. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10. 01. 08. – Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – 217 с.
5. Іванишин В. П. Нариси з теорії літератури: навч. посіб. / [упоряд. тексту П. В. Іванишина]. – К. : ВЦ “Академія”, 2010. – 256 с.
6. Іванишин П. В. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти): Монографія. – Дрогобич : Видавнича фірма “Відродження”, 2005. – 308 с.
7. Козачук Н. В. Поетика української інтелектуальної прози 1960-90 рр. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10. 01. 01. – українська література. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007.
8. Лепп Іняс. Християнська філософія екзистенції : Пер. з фр. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 148 с.
9. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – 752 с. – С. 305-306.
10. Мармазова Л. Л. Поетика постмодерністської інтелектуальної драми Т. Стоппарда. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10. 01. 04. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2006.
11. Петров Віктор. Естетична доктрина Шевченка // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – Випуск 39-40. – К. : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2000. – С. 85-91.
12. Сциєнтизм і антисциєнтизм // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 744 с. – С. 626.
13. Шевченко Т. Г. Біографія / Автори: В. С. Бородін, Є. П. Кирилюк, В. Л. Смілянська та ін. – К. : Наукова думка, 1984. – 560 с.
14. Уліцька Д. Антипозитивістський злам // Література. Теорія. Методологія : Пер. з польськ. С. Яковенка. / Упор. І наук. ред. Д. Уліцької. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 543 с. – С. 38-55.
15. Чаплєєвич Є. Діалогічне мислення Михайла Бахтіна // Література. Теорія. Методологія: Пер. з польськ. С. Яковенка. / Упор. І наук. ред. Д. Уліцької. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 543 с. – С. 176-198.
16. Юркевич П. Серце і його значення в духовному житті людини за вченням Слова Божого // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – Випуск 39-40. – К. : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2000. – С. 563-573.